

XIX ASR RUS TADQIQOTCHILARI ASARLARIDA QASHQADARYO VA SURXONDARYO VOHALARI ETNOGRAFIYASINING YORITILISHI

Hamrayev Jaloliddin Amirqul o'g'li

*Termiz davlat universiteti Etnografiya etnologiya va antropologiya
ixtisosligi tayanch doktoranti*

<https://orcid.org/0009-0008-7030-5903>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrda Buxoro amirligi tarkibidagi Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarining etnografik qiyofasi rus sharqshunoslari va etnograflari tomonidan qanday o'rganilgani tahlil qilinadi. Tadqiqotda N.V. Xanikov, A.P. Xoroshxin, A.L. Kun, N.A. Mayev hamda boshqa olimlarning asarlari manbashunoslik va tarixiy-qiyosiy usullar asosida o'rganildi. Ushbu tadqiqotchilar vohalarda yashagan qabila va urug'larning joylashuvi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi, etnik tarkibi hamda antropologik xususiyatlari haqida muhim ma'lumotlar qoldirganligi aniqlandi. Maqolada XIX asr ikkinchi yarmida vohalarning etnik tarkibi va etnografik xususiyatlarini tiklashda mazkur asarlarning ilmiy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: etnografiya, Buxoro amirligi, Qashqadaryo, Surxondaryo, N.V. Xanikov, N.A. Mayev, A.L. Kun, qabila, urug', etnik tarkib.

Аннотация: В данной статье анализируется изучение этнографического облика Кашкадарьинского и Сурхандарьинского оазисов, входивших в состав Бухарского эмирата в XIX веке, в трудах русских востоковедов и этнографов. В исследовании на основе источниковедческого и историко-сравнительного методов были изучены работы Н.В. Ханыкова, А.П. Хорошхина, А.Л. Куна, Н.А. Маева и других ученых. Установлено, что данные исследователи оставили важные сведения о расселении племен и родов, проживавших в оазисах, их хозяйственной деятельности, образе жизни, этническом составе и антропологических особенностях. В статье раскрывается научное значение этих трудов для реконструкции этнического состава и

этнографических особенностей оазисов во второй половине XIX века.

Ключевые слова: этнография, Бухарский эмират, Кашкадарья, Сурхандарья, Н.В. Ханыков, Н.А. Маев, А.Л. Кун, племя, род, этнический состав.

Abstract: This article analyzes how the ethnographic landscape of the Kashkadarya and Surkhandarya oases, which were part of the Emirate of Bukhara in the nineteenth century, was studied by Russian Orientalists and ethnographers. The study examines the works of N.V. Khanikov, A.P. Khoroshkhin, A.L. Kun, N.A. Maev, and other scholars through source-critical and historical-comparative methods. It has been determined that these researchers provided valuable information on the settlement patterns of tribes and clans inhabiting the oases, their economic activities, lifestyles, ethnic composition, and anthropological characteristics. The article highlights the scholarly significance of these works for reconstructing the ethnic composition and ethnographic features of the oases during the second half of the nineteenth century.

Keywords: ethnography, Emirate of Bukhara, Kashkadarya, Surkhandarya, N.V. Khanikov, N.A. Maev, A.L. Kun, tribe, clan, ethnic composition.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari Markaziy Osiyoning qadimiy etnomadaniy hududlaridan biri hisoblanadi. XIX asrda ushbu hududlar Buxoro amirligi tarkibida bo'lib, ko'plab o'zbek qabila va urug'larining shakllanishi, joylashuvi hamda o'zaro etnomadaniy aloqalarida muhim o'rin tutgan. Mazkur davr etnografiyasini o'rganishda mahalliy yozma manbalar bilan bir

qatorda rus sharqshunoslari, harbiy-geograflar va etnograflar tomonidan yaratilgan asarlar ham muhim manba vazifasini bajaradi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga qiziqishi ortib borishi natijasida hududning tabiiy-geografik, iqtisodiy va etnografik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan ko'plab ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Ushbu ekspeditsiyalar natijasida yaratilgan ilmiy asarlar vohalarning etnik tarkibi, qabila va urug'larning joylashuvi, aholi turmush tarzi hamda xo'jalik faoliyatiga oid muhim ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi XIX asr rus tadqiqotchilari asarlarida Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari etnografiyasining yoritilishini tahlil qilish hamda ularning ilmiy ahamiyatini aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR (МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS). Tadqiqot davomida tarixiylik, xolislik, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va tarixiy-etnografik yondashuv usullaridan foydalanildi. Asosiy manbalar sifatida N.V. Xanikovning "Описание Бухарского ханства", A.P. Xoroshxinning "Народы Средней Азии", A.L. Kunning "Очерки Шахрисабзского бекства", N.A. Mayevning "Туркестанские ведомости" gazetasi va boshqa ilmiy nashrlarda chop etilgan maqolalari tahlil qilindi.

Tadqiqotda mualliflar tomonidan keltirilgan etnik guruhlar, qabila va urug'larning joylashuvi, antropologik tavsiflari hamda xo'jalik faoliyatiga oid ma'lumotlar o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, ayrim etnonim va toponimlarning talqinlari zamonaviy ilmiy adabiyotlar bilan solishtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA (РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ / RESULTS AND DISCUSSION). Tahlillar shuni ko'rsatadiki, XIX asr rus tadqiqotchilari orasida N.V. Xanikov Buxoro amirligi aholisining etnik tarkibini batafsil tavsiflagan olimlardan biri hisoblanadi. U amirlik hududida yashagan 92 ta o'zbek urug'ini qayd etib, ulardan 28 tasining Buxoro amirligi hududida istiqomat qilganini ko'rsatgan. Muallif mang'it, saroy, qo'ng'iroq, arlot va qovchin kabi

qabilalarning joylashuv hududlari, kiyim-kechaklari va xo'jalik faoliyati haqida muhim ma'lumotlar bergan [1].

Xanikovning ma'lumotlariga ko'ra, saroy qabilasi Samarqand va Qarshi oralig'idagi hududlarda yashagan [1]. Keyinchalik N.A. Aristov saroylarning Qo'shhovuz qishlog'ining g'arbiy qismidan Xonchorboqqacha bo'lgan hududlarda joylashganligini qayd etadi [2]. A. Grebyonkin va I. Yavorskiy esa saroylarning dastlab Balxda yashaganligi, keyinchalik G'uzor yaqinidagi cho'llar hamda Qarshi va Jom oralig'idagi hududlarga ko'chib kelganligini ta'kidlaydi [3]. Ushbu ma'lumotlar saroylarning Qashqadaryo vohasida uzoq tarixiy davr davomida yashab kelganligini ko'rsatadi.

A.P. Xoroshxinning etnografik tadqiqotlari, ayniqsa yuqori Qashqadaryoda yashagan kenagaslar haqidagi ma'lumotlari bilan ahamiyatlidir. Tadqiqotchi mahalliy aholi orasida olib borgan kuzatishlari va to'plagan og'zaki ma'lumotlari asosida vohaning etnik tarkibini tavsiflagan. U o'zbeklarni mo'g'ul qabilalarining bevosita avlodi sifatida talqin qiluvchi qarashlarni rad etib, o'zbeklarning mustaqil etnik birlik sifatida shakllanganligini asoslashga harakat qilgan [4].

1868-yilda Turkiston general-gubernatorligi topshirig'i bilan etnografik tadqiqotlar olib borgan A.L. Kun Shahrisabz va Kitob bekliklarining geografik joylashuvi, tabiiy boyliklari, sug'orish tizimi hamda boshqaruv tizimi haqida ma'lumotlar to'plagan. Shuningdek, u kenagaslarning siyosiy mavqei, Buxoro amirligi bilan munosabatlari, qishloqlar va mahallalar soni to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni keltirgan [5].

N.A. Mayev esa Buxoro amirligining janubiy bekliklarini maxsus etnografik ekspeditsiyalar asosida o'rgangan ilk olimlardan biri hisoblanadi. U Hisor, Sherobod va Boysun bekliklarida olib borgan dala tadqiqotlari natijasida qo'ng'iroq, marka, kichi, yuz, laqay, durmon va qatag'on kabi qabilalar haqida ma'lumotlar bergan. Shuningdek, u mahalliy aholining geografik joylashuvi, xo'jalik faoliyati va turmush tarzini ham tavsiflagan [6].

N.A. Mayevning 1875-yilda

«Туркестанские ведомости» gazetasida chop etilgan maqolalari Qashqadaryo vohasi etnografiyasini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchi Shahrisabzdagi "Urus" qishlog'i nomini qanjig'ali urug'ining urus tarmog'i bilan bog'lashga harakat qilgan [7]. Biroq uning ayrim etnonim va toponimlar haqidagi talqinlari keyingi tadqiqotlar tomonidan rad etilgan. Jumladan, "Kitob" toponimini "бегн вода" deb izohlashi ilmiy jihatdan asoslanmagan bo'lib, T. Nafasov ushbu nomning sug'dcha "kat+ob" – "suv bo'yidagi qo'rg'on" ma'nosini anglatishini ko'rsatgan [8].

Mayev voha aholisining kiyim-kechaklari, chet elliklar va yahudiylar bilan bo'lgan munosabatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Shuningdek, u mahalliy uy-joylarning qurilishi, eshik va derazalarining joylashuvi hamda tomlarning loy bilan yopilganligi haqida batafsil ma'lumot beradi. Uning maqolalarida Yakkabog', Chiroqchi, Shahrisabz, Koson, Qarshi, Muborak va Qorovulbozor hududlarining geografik joylashuvi, aholisi va turar joylari haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan [7].

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XIX asr rus sharqshunoslari va etnograflari tomonidan yaratilgan asarlar Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarining etnik tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ularning aksariyati hududlarga bevosita tashrif buyurib, kuzatishlar va dala tadqiqotlari asosida ma'lumot to'plaganligi sababli ilmiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, qabila va urug'larning joylashuvi, migratsion jarayonlari, turmush tarzi hamda xo'jalik faoliyati haqidagi ma'lumotlar bugungi etnologik tadqiqotlar uchun muhim manba vazifasini bajaradi.

Biroq mazkur tadqiqotlar Rossiya imperiyasining siyosiy va strategik manfaatlari bilan bog'liq holda amalga oshirilganligi sababli ayrim ma'lumotlar va xulosalarni tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish zarur. Shunga qaramay, N.V. Xanikov, A.P. Xoroshxin, A.L. Kun va N.A. Mayev asarlari

XIX asr Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarining etnografik qiyofasini tiklashda eng muhim birlamchi manbalar qatoriga kiradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). XIX asrda rus sharqshunoslari, etnograflari va harbiy-geografik ekspeditsiyalar vakillari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarining etnik tarixi hamda etnografiyasini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotlar natijasida vohalarda yashagan o'zbek qabila va urug'larining joylashuvi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi, etnomadaniy xususiyatlari hamda etnik tarkibi haqida qimmatli ma'lumotlar to'plangan.

Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, XIX asrda vohalar aholisining etnik tarkibi murakkab va ko'p qatlamli bo'lib, turli qabila va urug'larning uzoq tarixiy jarayonlar davomida o'zaro aralashuvi natijasida shakllangan. Mang'it, saroy, qo'ng'iroq, kenagas, qatag'on, laqay, yuz va boshqa qabilalarning yashash hududlari, migratsion harakatlari hamda xo'jalik faoliyati haqidagi ma'lumotlar hududning etnik tarixini tiklashda muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, rus tadqiqotchilarining asarlarida mahalliy aholining turar joylari, kiyim-kechaklari, sug'orish tizimlari, ijtimoiy munosabatlari va kundalik turmushiga oid kuzatuvlar ham o'z aksini topgan. Bu ma'lumotlar Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarining XIX asrdagi etnografik qiyofasini yanada to'liqroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Ayrim ma'lumotlar va talqinlar zamonaviy ilmiy qarashlar nuqtayi nazaridan qayta baholanishi zarur bo'lsa-da, mazkur asarlar vohalarning etnik tarixi va etnografiyasini o'rganishda muhim birlamchi manbalar sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Ular mintaqada kechgan etnik jarayonlarni, aholi tarkibining shakllanish xususiyatlarini hamda tarixiy-etnografik taraqqiyot bosqichlarini tadqiq etishda muhim manbaviy asos vazifasini bajaradi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1843. – 280 с.
2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских народностей и племен // Живая старина. – СПб., 1896. – Вып. III, IX. – С. 423.
3. Гребенкин А. Узбеки // Русский Туркестан. – Вып. II. – М., 1872. – С. 89; Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878–1879 гг. – Т. II. – СПб., 1883. – С. 34.
4. Хорошхин А.Н. Народы Средней Азии (историко-этнографические этюды) // Туркестанский сборник. – Т. 116. – СПб., 1876.
5. Кун А.Л. Очерки Шахрисабзского бекства // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – Т. VI. – СПб., 1880.
6. Маев Н.А. Две недели в Шахрисябзе // Туркестанские ведомости. – № 1–3. – Ташкент, 1875; Маев Н.А. От Шахрисябза до Бухары (Путевые заметки) // Туркестанские ведомости. – № 1–6. – Ташкент, 1875; Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства: Бухара и Шахрисябз // Туркестанские ведомости. – № 5–6. – Ташкент, 1875; Маев Н.А. Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края. – Вып. V. – СПб., 1879; Маев Н.А. Очерки горных бекств Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. – Вып. V. – СПб., 1879; Маев Н.А. Степные пути от Карши к Амударье // Известия Русского географического общества. – Т. XVII. – № 3. – СПб., 1881. – С. 166–178; Маев Н.А. Маршруты и заметки по южным частям Бухарского ханства // Известия Русского географического общества. – Т. XIV. – № 4. – СПб., 1878. – С. 361–386.
7. Маев Н.А. Две недели в Шахрисябзе // Туркестанские ведомости. – 1875.
8. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.